

ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЕКТУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Формування економічних інститутів як правил раціональної і соціально-відповідальної поведінки усіх суб'єктів господарювання є одним з найважливіших напрямів у царині інституційних перетворень, здійснюваних в Україні. У цьому контексті особливої актуальності набувають питання, пов'язані з проектуванням інститутів, розробка і впровадження яких дозволяли б досягати очікуваних результатів.

Різноманітні аспекти інституційного проектування, його принципи, етапи, особливості реалізації на рівні окремих суб'єктів господарювання є все ще маловивченими та потребують подальшого ґрунтовного дослідження. І якщо питання інституційного проектування на рівні національної економіки, регіонів, ринків і галузей частково проаналізовані у науковій літературі, то питання інституційного проектування на підприємстві представлені наразі поодинокими працями, що й зумовлює актуальність задекларованої проблеми.

Серед дослідників, котрі займаються вивченням питань інституційного проектування, варто виокремити праці В.Л. Тамбовцева, Г.Б. Клейнера, Р.А. Долженко, А.А. Пилипенка, Д.В. Осипова, Д. Еллермана, Е. Берге та ін. Аналітична оцінка згаданих праць, прямо чи опосередковано присвячених задекларованій темі, переконує у необхідності уточнення окремих теоретичних і методичних аспектів стосовно інституційного проектування на підприємстві.

Перш ніж зосередити увагу на означеній проблемі, варто стисло з'ясувати сутність інституційного проектування. Як слушно зазначає Р.А. Долженко, «це поняття включає до свого складу два компоненти, один з яких пов'язаний з об'єктом діяльності (інститутом), а другий з його характером (проектування)»¹. Саме ця очевидність, підхоплена Г.П. Литвинцевою, і лягла в основу її авторського трактування: інституційне проектування, вважає дослідниця, є діяльністю, спрямованою на розробку моделей економічних інститутів, які усвідомлено і

¹ Долженко Р.А. Методические основы институционального проектирования новых форм трудовых отношений / Р.А. Долженко // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». – 2015. – № 1. – С. 74.

цілеспрямовано впроваджуються у господарську поведінку². Стосовно підприємства інституційне проектування можна трактувати як процес розробки (удосконалення) і впровадження інститутів, що оптимально вписуються в існуючі зовнішнє та внутрішнє інституційні середовища і дозволяють ефективно долати проблемні питання, для вирішення яких вони призначені. З цього погляду інституційне проектування можна розглядати як процес прийняття рішення. Справді, «інституційне проектування охоплює як концептуально-підприємницькі, так і організаційно-процедурні аспекти довгострокового розвитку підприємства і, відповідно, реалізує свою функцію через структурні складові загального і функціонального управління. Загальне управління при цьому визначає генеральну лінію стратегічного розвитку і включає стратегічне управління і поточне управління. У рамках функціонального управління повинні розроблятися і реалізовуватися часткові (функціональні) стратегічні завдання, пов'язані з інноваціями в окремих сферах діяльності (маркетинг, збут, виробництво, кадри, фінанси, інформаційна база)»³. Щодо останнього заслуговує на увагу підхід А.А. Пилипенка, який під інституційним проектуванням розуміє «процес вироблення алгоритмів оптимального розподілу обмежених ресурсів в умовах асиметричного розподілу інформації між учасниками економічної системи»⁴. При цьому «функціонально-управлінська конфігурація повинна бути збалансованою, аби забезпечити інтереси розвитку підприємства як суб'єкта ринку. Відповідно система інтересів учасників має бути консолідованою і відповідати інтересам підприємства як самостійного і цілісного суб'єкта економіки»⁵.

Очевидно, що діяльність зі створення нових інститутів можна розглядати як один із проявів економічної моделі людини. У кожному разі раціональний індивід (підприємець, менеджер) спершу вибудовує нормативну модель дій, і лише після цього її реалізує. Якщо ж модель дій характеризується одноразовістю і

² Литвинцева Г.П. Институциональная экономическая теория : Учебник / Г.П. Литвинцева. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2003. – С. 316.

³ Осипов Д.В. Институциональное проектирование инновационных отношений в регионе : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05. «Економіка і управління народним господарством» / Д.В. Осипов. – Казань, 2008. – С. 15.

⁴ Пилипенко А.А. Институциональне проектування розвитку інтеграційного потенціалу суб'єктів господарювання / А.А. Пилипенко. – Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2008. – Вип. 34.1. – С. 216.

⁵ Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем / Г.Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – С. 168.

визначається конкретними обставинами, то йдеться про процес адаптації до змін середовища як природну поведінку суб'єкта господарювання.

Історичний досвід чітко засвідчує, що частка свідомо створюваних інститутів різко зростає у періоди крупномасштабних суспільних перетворень. Саме такі процеси спостерігаються в Україні уже понад два десятиліття. Важливим і актуальним у цьому плані є дослідження процесів розвитку штучних інститутів як на макро-, так і на мікрорівні. Адже, починаючи з 1991 р., в Україні створено чимало інститутів, значна частина яких функціонує неефективно або ж зовсім не функціонує.

Таким чином, основною проблемою, яку необхідно вирішити у межах розробки ідеальних нормативних моделей економічних інститутів, що усвідомлено і цілеспрямовано впроваджуються у масову господарську поведінку, є обґрунтування й вироблення дієвих принципів такої діяльності. Дотримання принципів дозволило б зацікавленим суб'єктам створювати інститути, що дозволяють ефективно вирішувати ті проблеми, для усунення яких вони призначені. По суті, це є центральним завданням у сфері інституційного проектування.

«Створення нового інституту є різновидом планованої культурної інновації. Щоби поширення («впровадження») культурної інновації було успішним, необхідно, аби вона відповідала елементам культурного простору, у який вона «занурюється»⁶. Якщо культурна інновація досягає такої відповідності, то на перший план проступає фактор порівняльної ефективності щодо виконання тієї чи тієї функції, що вводиться порівняно з уже існуючими інститутами-субститутами. При цьому важливо, аби впроваджені інститути відповідали особливостям існуючого середовища, ефективно взаємодіяли з ним, «опиралися на нього і самі були опорою для інших»⁷. Неврахування цього моменту в процесі інституційного проектування зумовлює виникнення ситуацій, у яких, начебто, дієвий економічний інститут виявляється неефективним, оскільки потрапляє у неадекватне для нього середовище.

Інституційне проектування, як і будь-який вид діяльності, у т.ч. економічної, передбачає дотримання низки принципів. Зокрема, Е. Берге на основі принципів,

⁶ Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 84.

⁷ Клейнер Г.Б. Институциональные изменения: проектирование, селекция или протезирование? / Г.Б. Клейнер [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн. : <http://www.kleiner.ru/skrepk/institutizmenen.pdf>.

розроблених Е. Остромом, покликається на такі найважливіші: 1) чітко визначені межі дії інституту; 2) відображення в інституті колективних (спільних) варіантів домовленостей; 3) моніторинг; 4) санкції за невиконання інституту; 5) механізм вирішення конфліктів та ін.⁸

Дещо по-іншому підходить до цього питання В. Тамбовцев, який виділяється п'ять основних принципів інституційного проектування: 1) етапна повнота проекту; 2) компонентна повнота проекту; 3) достатня різноманітність стимулів; 4) максимальна захищеність від опортуністичної поведінки; 5) співучасть⁹. З них перші два принципи є загальними і стосуються будь-якого виду проектної діяльності. Інші три вирізняються своєю специфічністю, оскільки враховують особливості поведінки людей чи соціальних груп та, які власне і є основою для формування інституційних конструкцій.

Принцип етапної повноти проекту. Очевидним є той факт, що розробка інституційного проекту фактично є різновидом процесу прийняття і реалізації управлінського рішення. Іншими словами інституційне проектування є процесом створення певної нормативної моделі стосовно того чи того виду колективної діяльності, а відтак передбачає послідовну реалізацію окремих її етапів. Зауважимо, що ця послідовність цілком збігається з черговістю етапів у процесі прийняття рішення:

- 1) визначення мети інституційного проекту;
- 2) розробка варіантів досягнення мети;
- 3) формування критеріїв відбору оптимального варіанту інституційного проекту;
- 4) вибір оптимального варіанту інституційного проекту;
- 5) деталізація і оформлення вибраного варіанту інституційного проекту¹⁰.

Принцип компонентної повноти проекту. Оскільки будь-який інститут є відображенням певної колективної діяльності і відповідних взаємодій, то цілком природно здійснювати розгляд його елементів, виходячи із загальноприйнятих поглядів на структуру продуктивної діяльності. Будь-яка продуктивна діяльність спрямована на одержання конкретного результату, а отже можлива за наявності таких обов'язкових компонентів:

– об'єкта впливу чи перетворення;

⁸ Berge E. Institutions and institutional design: Part X: Design principles I / Erling Berge. // NTNU, Trondheim Fall. – 2003. – P. 24.

⁹ Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 85-92.

¹⁰ Литвинцева Г.П. Институциональная экономическая теория : Учебник / Г.П. Литвинцева. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2003. – С. 289-291.

- засобів впливу на об'єкт;
- суб'єкта діяльності;
- знань суб'єкта про те, як за допомогою засобів змінювати об'єкт;
- мети, цілей, мотивів і стимулів дій суб'єкта;
- умов, форм і способів поєднання перелічених вище компонентів та розміщення їх у тій послідовності, що дозволяє здійснити дії¹¹.

Вказані компоненти, взаємодоповнюючи одне одного, утворюють цілісну систему, у якій відсутність будь-якого з них унеможливує діяльність, а отже, й отримання очікуваного результату цієї діяльності. Себто, принцип компонентної повноти орієнтує на ті компоненти створюваного економічного інституту, які надалі повинні стати предметом розробки різних варіантів проєктованих інститутів з врахуванням конкретних цілей інституційного проєктування.

Слід звернути увагу й на такий важливий аспект: оскільки проєктований інститут є складною, багатосуб'єктною діяльністю, як і процес його створення та «вмонтовування» в інституційну структуру підприємства, то повний інституційний проєкт повинен включати два підрозділи: компоненти інституту й компоненти, що забезпечують його створення, ув'язування й взаємодія з іншими інститутами, що діють в економіці або якомусь її фрагменті. Тобто, інституційний проєкт, як і будь-який план, повинен вказувати не лише на те, що слід робити, але й на те, як робити.

Схема взаємодії економічних агентів-учасників проєктованого інституту є центральною ланкою варіанту інституційного рішення. До її складу входять:

- суб'єкти дій (конкретні індивіди або їх спільноти, окремі організації або їх типи, групи й т.п.);
- проєктовані дії суб'єктів: обміни, виробничі акти, дії щодо заощадження (збереження) ресурсів та ін.;
- зміни, що виникають в економічному стані суб'єктів: вигоди, втрати, можливості, що розширилися або звужилися.

Природно, що до складу суб'єктів включається і той, що проєктує новий економічний інститут. Новизна останнього може виявлятися у кожному із зазначених елементів схеми: у залученні нових учасників, нового ресурсу, зміні конфігурації ланцюгів обміну, виникненні джерел переваг або вигоди тощо¹².

Принцип достатньої різноманітності стимулів. Зазначений принцип інституційного проєктування характеризується тією особливістю, що його

¹¹ Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія : навч. посібник / А.А. Ткач. – К. : ЦУЛ, 2007. – С. 250.

¹² Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 89.

реалізація на практиці здійснюється кожним суб'єктом вельми специфічно й індивідуально. Суть його полягає у тому, що існує безліч мотивів і стимулів, які й зумовлюють різноманітність дій. При цьому в різних суб'єктів одна і та ж дія може бути зумовлена зовсім різними причинами. Функціонування схеми взаємодії економічних агентів – учасників інституту – припускає виконання ними цілком певних дій незалежно від того, який саме конкретний суб'єкт перебуває у відповідній функціональній позиції проектованої системи взаємовідносин. Відтак, завдання проектувальника полягає у створенні такої конструкції, в межах якої необхідна дія, що передбачається проектом, здійснювалася б з максимальною ймовірністю.

Це можна забезпечити двома різними способами. Перший з них полягає в оперативному коригуванні функціональної позиції, передбаченої проектом, на профіль переваг того суб'єкта, який у зазначений момент цю позицію займає. Суть цього підходу – у максимальній індивідуалізації умов дій суб'єкта за рахунок ускладнення структури усього проектованого інституту. Другий спосіб полягає у заздалегідь передбаченому у процесі інституційного проектування зв'язку кожної функціональної позиції з різноманітними стимулами, необхідними для виконання конкретної діяльності. При цьому право вибору певних стимулів передається тому суб'єктові, який у цей час займає відповідну позицію. За такого підходу не потрібно спеціально підбирати стимули для виконання дії конкретним суб'єктом – суб'єкт усе виконує сам, вибираючи із запропонованого набору заохочень і стимулів саме ті, які для нього є найбільш значущими. А отже, для проектувальника реалізація цього принципу є доцільнішою у другому його способі, оскільки, діючи саме таким чином, проектувальник «полегшує» конструкцію економічного інституту, знижує рівень транзакційних витрат, робить свій варіант кращим у порівнянні з іншими¹³.

Принцип максимальної захищеності від опортуністичної поведінки. Проектований економічний інститут покликаний, насамперед, задовольнити потреби замовника розробки. Процес реалізації його інтересів неминуче зачіпає й інтереси інших суб'єктів. Результати їх дій через систему обмінів, яку представляє спроектований інститут, забезпечують бажані для суб'єкта переваги й вигоди. У рамках інституту його учасник одержує індивідуальну вигоду, отримавши результат, що передбачався проектувальником і був «вмонтованим» у «комплекс» інших інститутів. Якщо при цьому формальні умови отримання винагороди виконані учасником, а дія насправді не виконана, то учасник взаємодії, природно,

¹³ Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 90-91.

намагатиметься отримати винагороду. При цьому він не діє згідно із функціональною позицією, яку займає, а використовує своє перебування у ній для отримання додаткових заохочень поза цим інститутом. Така опортуністична поведінка, що відхиляється від очікуваної згідно з інституційним проектом, можлива у тих випадках, коли в межах інституту здійснюється опосередкований обмін, тобто результати дій суб'єкта попередньо отримують ту чи іншу знакову форму (напр., показник), яка їй слугує, в кінцевому підсумку, підставою для отримання винагороди.

Оскільки показник, зазвичай, лише частково відображає фактичний результат, то його прийнятне значення можна отримати, не виконавши по суті відповідної роботи. Необхідність у використанні опосередкованих показників для узагальнення результатів обміну виникає у тих ситуаціях, коли неможливо здійснювати безпосередній прямий контроль за результатом, що створює учасник, але який одночасно залежить від результату його споживання партнером по обміну. Типовим прикладом опортуністичної поведінки такого типу є феномен «роботи на показник», що поширений в тих ієрархічних структурах управління, у яких неможливо здійснювати прямий контроль за тим, що відбувається «внизу». Це змушує вище керівництво вдаватися до показників та їх складних систем аби мати змогу оцінити виконавців. Проте це, доволі часто, не є перешкодою для останніх «добиватись» доведених зверху значень показників і, отримавши винагороду, використовувати заощаджені ресурси для інших, непередбачених вищим керівництвом, цілей.

Інше джерело опортунізму – нечіткість, невизначеність тих функцій і дій, які виступають об'єктом обміну для учасника інституту і засобом отримання обумовлених у рамках інституту вигод чи винагород. Розбіжності у розумінні характеру й результатів дій тим, хто їх здійснює, і тим, хто отримує результат, викликає конфлікт, що потребує, звісно, для свого «мирного», несилового вирішення допомоги третього суб'єкта (напр., суду, арбітра, авторитета). Це ускладнює загальну структуру інституту (якщо такий суб'єкт «вмонтований» у нього) і сповільнює функціонування інституту. Якщо ж обмін, об'єкт якого недостатньо чітко визначений учасниками, носить асиметричний (тобто примусовий) характер, то один з учасників, що розцінює його як не вигідний, буде намагатися відмовитися від участі у структурі такого інституту¹⁴.

Принцип співучасті. Аналіз двох попередніх принципів інституційного проектування переконує у тому, що можна уникнути багатьох проблем, якщо вмонтовування створюваного інституту в економіку здійснювати таким чином, аби

¹⁴ Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 91-92.

зобов'язувати до виконання розроблених схем дій лише тих суб'єктів проекту, які будуть їх виконувати. Принцип співучасті як регулятор інституційного проектування переконує у доцільності протилежного підходу. Відповідно до нього найбільші шанси на «виживання» має той інститут, який формується на всіх етапах цього процесу за найширшої співучасті усіх суб'єктів, яких він може стосуватись.

Отже, у своїй загальній формі процес інституційного проектування здійснюється як процес прийняття і реалізації соціальних рішень – схем дій і обмінів індивідів та їхніх спільнот, – за допомогою яких здійснюється виробництво. Очевидно, що особливості окремих типів економічних інститутів слід враховувати у процесі їх проектування. Класифікація інститутів необхідна також і для поодиноких актів інституційного проектування, де вона виконує роль «типових блоків», з яких можуть «вибудовуватися» більш складні схеми взаємодій. Один з можливих підходів до такої класифікації, орієнтований насамперед на вирішення завдань інституційного проектування.

З усієї різноманітності ознак, що характеризують економічні інститути з погляду здійснення процедур інституційного проектування, найбільш важливими є дві властивості: рівень формалізації інституту; ступінь визначеності учасників інституту. Перша із зазначених ознак має дві основні градації: формальні інститути й неформальні інститути. Друга ознака також включає два основні поділи: проєктовані інститути, орієнтовані на конкретних одиничних учасників; інститути, орієнтовані на впорядкування дій невстановлених учасників¹⁵.

Доцільність дотримання відстежених у статті принципів інституційного проектування не викликає жодних сумнівів. Проте, говорячи про процес формування інститутів на підприємстві не можна оминати увагою доволі слушну позицію Д. Еллермана щодо двох логічних підходів в інституційному проектуванні. Дотримуючись того чи того підходу вибудовуються два різних типи інституційного середовища на підприємствах, які пропонують два різні і часто несумісні способи вирішення питань гнучкості, продуктивності та ефективності. Перший підхід базується на побудові інститутів, орієнтованих на досягнення запланованого результату; другий – на прихильності та виконанні зобов'язань. Відтак, на підприємстві, що проєктує своє інституційне середовище, беручи за основу логіку першого підходу спостерігається висока мобільність ресурсів (у т.ч. робочої сили), заохочення конкуренції серед постачальників, низький рівень довірчих

¹⁵ Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 92-93.

взаємовідносин, уніфікований стиль міжособистісних взаємовідносин як засіб координації між працівниками, вищий рівень плинності кадрів, однакова оплата за однакову працю, скорочення працівників із зниженням попиту і обсягів виробництва задля збереження прибутку. На противагу, підприємство, що проектує своє інституційне середовище на логіці прихильності та відповідальності, характеризується низькою мобільністю ресурсів (у т.ч. робочої сили), співпрацею з невеликою кількістю постачальників задля підвищення якості продукції через зворотний зв'язок, зміцненням довіри і високими довірчими відносинами, близькістю у довгострокових відносинах як засобом координації дій, низькою плинністю кадрів, диференційованою оплатою праці за старшинством і заслугами, підтриманням зайнятості та перенавчанням працівників у разі скорочення обсягів виробництва¹⁶.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати необхідність всебічного дослідження теоретико-методичних аспектів інституційного проектування на підприємстві як важливого елемента в його управлінні, що орієнтований не лише на формування ефективної інституційної структури, але й вирішення низки питань, пов'язаних з адаптивністю і гнучкістю суб'єкта господарювання, забезпеченням високої продуктивності та ефективності в усіх сферах його діяльності.

Використана література

1. Долженко Р.А. Методические основы институционального проектирования новых форм трудовых отношений / Р.А. Долженко // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». – 2015. – № 1. – С. 72-80.
2. Клейнер Г.Б. Институциональные изменения: проектирование, селекция или протезирование? / Г.Б. Клейнер [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журн. : <http://www.kleiner.ru/skrepk/institutizmenen.pdf>.
3. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем / Г.Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240 с.
4. Литвинцева Г.П. Институциональная экономическая теория : Учебник / Г.П. Литвинцева. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2003. – 336 с.
5. Осипов Д.В. Институциональное проектирование инновационных отношений в регионе : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук :

¹⁶ Ellerman D. The Two Institutional Logics: Exit-Oriented Versus Commitment-Oriented Institutional Designs / David Ellerman // International Economic Journal. – 2005. – Vol. 19, № 2. – P. 162–163.

спец. 08.00.05. «Економіка і управління народним господарством» / Д.В. Осипов. – Казань, 2008. – 24 с.

6. Пилипенко А.А. Інституціональне проектування розвитку інтеграційного потенціалу суб'єктів господарювання / А.А. Пилипенко. – Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2008. – Вип. 34.1. – С. 215-221.

7. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія : навч. посібник / А.А. Ткач. – К. : ЦУЛ, 2007. – 304 с.

8. Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 82–94.

9. Berge E. Institutions and institutional design: Part X: Design principles I / Erling Berge. // NTNU, Trondheim Fall. – 2003. – 24 p.

10. Ellerman D. The Two Institutional Logics: Exit-Oriented Versus Commitment-Oriented Institutional Designs / David Ellerman // International Economic Journal. – 2005. – Vol. 19, № 2. – P. 147–168.

Вашків О.П. Зasadничі принципи інституційного проектування на підприємстві

Анотація. У статті розглядаються підходи у трактуванні інституційного проектування на підприємстві як діяльності, спрямованої на розробку моделей економічних інститутів, які усвідомлено і цілеспрямовано впроваджуються у господарську поведінку. Охарактеризовано інституційне проектування як процес, що охоплює і концептуально-підприємницькі, і організаційно-процедурні аспекти довгострокового розвитку підприємства, реалізуючи свою функцію через структурні складові загального і функціонального управління. Акцентовано на необхідності дотримання низки важливих принципів у процесі інституційного проектування на підприємстві.

Vashkiv O.P. Fundamental principles of institutional design in the enterprise

Abstract. The article examines the approaches to the interpretation of the institutional design of the enterprise as activities aimed to develop models of economic institutions that are knowingly and deliberately implemented in economic behavior. Institutional design is characterized as a process that covers conceptual, entrepreneurial, organizational and procedural aspects of the long-term development of the company, realizing its function through the structural components of general and functional management. Accentuated on the need of respect to a number of important principles in the institutional design of the enterprise.

Опубліковано: Сучасні тенденції розвитку економічних систем [текст] : монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. В.І. Гринчуцького. – Тернопіль : ТНЕУ, 2015. – С. 213-222.